

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/38-49>

Əli Umud oğlu Əliyev
ADPU Ağcabədi filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
eli.aliyev.54@mail.ru

XRİSTİAN TÜRKLƏRƏ MƏXSUS ABİDƏLƏRİMİZ

Xülasə

Ermənilər Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırıldığı gündən bu günə kimi xristian bayrağı altında gizlənərək, min illik qədim tarixə malik Alban mədəniyyətinə sahib çıxmaqla Alban dövlətini inkar edirlər. Xristian türk mədəniyyəti ermənilər tərəfindən ya yox edilmiş, ya da saxtalaşdıraraq özünüküləşdirmişlər. Həmçinin türklərin nəinki xristianlıq dövründəki, hətta xristianlıqdan qabaq inam və inanclarına əsasən tikdikləri, öz düşüncələrinə uyğun adlandırdıqları məbədləri də erməni və gürcülər saxtalaşdırmışlar. Amaras-Ağoğlu məbədi, Aten monastırı, Ana kilsəsi, Obalı məbədi, Tutu monastırı, Tive məbədi, Kaçı məbədi, Koçkar kilsəsi, Çanaxçı məbədi, Çarek monastırı və s. qədim türk səcdəgahlarını erməni və gürcülər utanmadan, çəkinmədən saxta adlarla özünüküləşdirirlər. Axı o adlar formalaşanda erməni və gürcü qəbiləsi belə yox idi. Sual olunur, bəs onda, bu adlar necə erməni və gürcü adı ola bilər?!

Açar sözlər: Azərbaycan, xristianlıq, Cərcis peyğəmbər, xaç simvolu, Zümürxaç, Kiş dağı, Qarakeş kəndi, Zorkeş kəndi

Ali Umud Aliyev

Our monuments belonging to Christian Turks

Summary

Armenians have been hiding under the Christian banner since the day they settled in Azerbaijan, denying the Albanian state by claiming to have an Albanian culture with a thousand-year-old history. Christian Turkish culture was either destroyed or falsified by Armenians. Armenians and Georgians also falsified not only the temples built by the Turks in the Christian era, but also in pre-Christian beliefs and beliefs. Amaras — Agoghlan Temple, Aten Monastery, Mother Church, Obali Temple, Tutu Monastery, Tive Temple, Kachi Temple, Kochkar Church, Chanakhchi Temple, Charek Monastery, etc. Armenians and Georgians shamelessly and appropriately adopt ancient Turkish shrines under false names. After all, when those names were formed, there were no Armenian or Georgian tribes. The question is, how can these names be Armenian and Georgian ?!

Key words: Azerbaijan, Christianity, Georgian prophet, symbol of the cross, Zumurkhach, Kish mountain, Garakesh village, Zorkesh village

Giriş. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mükəmməl qəhrəmanlıq dastanı özünsüz, bünövrəsiz formada birdən-birə yarana bilərmi?!

Belə bir dastanı formalaşdıran ədəbi mühit və püxtələşmiş sənətkarlar olmalıdırmı?!

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından əvvəl bizim milli ədəbi abidəmiz varmı?!

Olubsa, hansıdır?!

Niyə bu suala indiyə kimi cavab axtarmamışıq?!

Nizami Gəncəvi kimi dünya şöhrətli filosof şairin sələfləri kimlərdir, Nizami hansı bünövrəyə dirsəklənərək ustad sənətkar kimi yazıb yaratmışdır?!

Niyə biz xristian türk mədəniyyətinə və ədəbiyyatına sahib çıxma bilməmişik?!

Din millətin, mədəniyyətin və ədəbiyyatın atributu ola bilərmi?!

Hər bir milli mədəniyyət və ədəbiyyat bəşər mədəniyyəti və ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan nümunələr formaca, məzmunca milli olsa da, ümumən, insanlığa xidmət edərsə, bəşəridir, yox əgər insanlıqdan kənar şəxslərə xidmət edərsə, o nümunə sahibinə də xeyir verməyəcək və bəşərlikdən kənardır. Odur ki, bizim biganə yanaşılaraq unudulmuş ədəbi

abidələrimiz bəşəri olmasaydı, fars, erməni, rus və gürcülər tərəfindən üzü köçürülüb və saxtalaşdırılıb, orijinalı yandırılmazdı. Ona görə də yuxarıda verilmiş suallara cavab axtarmaq geniş bir tədqiqatın mövzudur. Odur ki, burada mövzuya uyğun məsələlər baxımından araşdırmaya yer verəcəyik. Bu məsələ daim aktualdır və xalqımızın başlıca ideya genefonduna daxil olan bir məsələdir.

Azərbaycanda xristianlıq. Elmi-nəzəri fikirdə Azərbaycanda xristianlıq eramızın 70-ci illərindən etibarən yayılmağa başlamışdır.

Xristianlıq Azərbaycan ərazisinə yeni eranın ilk əsrlərində, İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası ərazisində yayılmışdır. Eramızın 70-ci ilində Yerusəlimdən (Qüdsdən) yəhudilərin Qafqaza köçürülməsi güclənir. Gələnlər İsanın göstərdiyi möcüzələrdən danışirlər, İsanın Məsih olduğu haqqında müjdəni yayırdılar. Bu cür təbliğin təsiri altında bölgədə ilk xristian icmaları yaranır. Albaniyada xristianlığın yayılmasında bu dövr həvarilərin dövrü adlanır və həvarilərdən Varfolomey və Faddeyin adları ilə bağlıdır. Həvari Faddeyin şagirdlərindən biri olan Yelisey Yerusəlimin birinci patriarxi Yəqubun xeyir-duası ilə yeni dini təbliğ edə-edə Aqvan diyarına gəlib çıxmış və Kiş adlı yerdə kilsə tikmişdir. Bu kilsə Ermənistandakı birinci xristian kilsəsindən qabaq tikilmişdir. Sonra Yelisey Çolaya (Dərbəndə) yollanmış, daha sonra isə Samur çayını keçib dinin təbliğini davam etdirmiş, Helmes kəndində büt-pərəstlər tərəfindən öldürülərək bir çalaya atılmışdır. Sonralar Alban mülki Vaçaqanın göstərişi ilə Yeliseyin cəsədinin qalıqları Xruq kəndində torpağa tapşırılmış, çalanın üzərində isə kiçik bir məbəd tikilmişdir.

313-cü ildə Alban hökmdarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan edir. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanda xristianlığın yayılmasının yeni dövrü başlanır. Urnayr, II Vaçe və III Vaçaqan ölkədə xristianlığı yaymaq işini davam etdirmişlər. IV-V əsrlərdə ruhanilik və kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapır. Bölgədə kilsələr tikilir, dini kitablar siryani, arami və yunan dillərindən Alban dilinə tərcümə edilirdi. Sinay dağında aşkar edilmiş "Alban yazısında və Alban dilində" leksionari dünyada xristianlığın ən qədim kütləvi qiraət kitablarından sayılır.

451-ci ildə Xalkidon kilsə toplantısında Albaniya monofizitliyə üstünlük verir. V-VI əsrlərdə ölkə ərazisində monofizitlərlə diofizitlər arasında mübarizə güclənir. VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Alban kilsəsi diofizitliyi qəbul edir.

Alban katolikosunun iqamətgahı Çoqay şəhərində yerləşirdi. 552-ci ildə iqamətgah Bərdəyə köçürülmüşdür. Alban mülkiyyətinin süqutundan sonra ölkədə xristianlığın rolu zəifləmiş, kilsələrdə ibadət erməni dilində aparılmış, Alban dili sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır. VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətlər yarananda Alban kilsəsi yenidən kilsə statusunu bərpa etmişdir. X-XI əsrlərdə bölgədə şərq xristianlığı nüfuzunu müəyyən dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu durum XVIII əsrə kimi beləcə davam etmişdir. 1836-cı ildə çar hökuməti Sinodun təqdimatı ilə Alban kilsəsini ləğv edir, kilsənin bütün əmlakı Eçmiədzin katolikosluğuna verilir. XX əsrin 80-90-cı illərində Alban kilsəsi bir daha bərpa olunur. 2003-cü ildə Alban-udi xristian icması dövlət qeydiyyatından keçir. Bu, Şəkidəki Kiş kilsəsinin bərpasından sonra olmuşdur. Hazırda Qəbələ rayonunun Nic kəndindəki kilsənin də bərpası davam etdirilir. Təsədüfə deyilmir ki, **Azərbaycan multikulturalizmin beşiyidir. Bu barədə ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Dövlət, ölkə nə qədər xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri dünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhvəsini verir"**(Heydər Əliyev aforizmləri. 2013; s. 15).

"Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk tarixinin ən qədim və ən zəngin hissəsidir; çünki qədim türklərin ilk dövlət qurumları məhz Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Türk etnoslarının qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday (e.ə. VIII-VI əsrlər), Sak çarlığı (e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena (e.ə. IV - eranın III əsrləri), Albaniya (e.ə. IV - eranın VII əsrləri)..... və b. çoxlu dövlət qurumları vardır."(Qiyasəddin Qeybullayev. 1994; s. 239).

Erməni kilsəsi "Albaniyanın bütün kilsələrində sülh"ü yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar edirdi, erməni katolikosluğunun mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "Xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını" yox edirdi" (Moisey Kalaankatuklu. 1993; s. 12). Bu yox etmə hazırki dövrümüzdə erməni qəsbkarları tərəfindən Qarabağın işğalı ilə nəticələnmişdir.

Amma Azərbaycan bu işgalla barışa bilməzdi, öz haqq və ədalət mübarizəsi yolunda Qarabağ işğalçı ermənilərdən azad olunmalı idi və azad olundu.

VII əsrin II yarısından etibarən Xristianlıq tədricən mövqeyini itirib, 705-ci ildə Alban dövləti süquta uğrayıbdı. Albaniyanın Aran (düzən) ərazilərində məskunlaşan əhali İslam dinini qəbul edərək müsəlmanlaşıb, Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yaşayan albanlar monofizit erməni qriqoryan dininin təzyiqi altında erməniləşib, Kiçik Qafqazın şimal-şərq ərazisinin albanları isə diofizit gürcü-pravoslav kilsəsinin təzyiqi ilə gürcüləşibdi. Amma Udinlər isə Alban etnosunun bir tayfası kimi bu gün də Oğuz və Qəbələ rayonlarında öz etnik xüsusiyyətlərini qoruyaraq yaşayırlar.

Təbiəti rəngarəng, iqlimi müxtəlif (9 iqlim tipi vardır) olan Azərbaycanın xalqı da insanlara yanaşmada, hər hansısa məsələyə münasibətdə mülayim və xoşxasiyyətdir. Bu baxımından etnik soyumuz olan Alban etnosu ona görə müsəlmanlığı qəbul etmişdir ki, onun qədim tarixi, etnik xüsusiyyətləri, coğrafi şəraiti, iqtisadi-siyasi durumu məsələni reallaşdırmışdır. Hər bir xalqın dinə və etiqad məsələlərinə münasibətinin formalaşmasında etnik xüsusiyyətlər önəmli, hətta başlıca rol oynayır. Bu baxımdan Alban etnosunun müsəlmanlığı qəbul etməsi onun etnik xüsusiyyətlərindən, tarixi genindən irəli gəlir. Albanlar xasiyyətcə mehriban insanlar olmuşlar. Moisey Kalankatuklu bu haqda belə yazmışdır: “Onlar (albanlar-Ə.Ə.) öz ölkələrinə Ağvan(Alban) adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü, yumşaq xasiyyətinə görə, “ağu” (Mehriban) deyə çağırırdılar” (Moisey Kalankatuklu. 1993; s. 17).

Qədim türklərdə tək Tanrı inancından irəli gələn haldır ki, Alban eli də islamı qəbul etmişdir. Qədim türk mifologiyasında vahid Tanrı inancı əsas amildir. Türklərin böyüyə hörmət, ata-anaya sevgi, ümumiyyətlə, bəşəri duyğulara malik olması da islamı qəbul etməyə sövq etmişdir. “Başqa sözlə, türklər insanlara münasibətlərini inanclarına yox, əxlaqi keyfiyyətlərinə görə müəyyənləşdirmişlər. Qəribədir ki, türklər “kafir” anlayışını daha çox inanc deyil, əxlaq müstəvisində işlətmişlər. Məsələn, qədim dastanlardan da göründüyü kimi, öz dinlərinə mənsub olan, amma xəyanatkar qəddar kimi tanınanları da “kafir,” “gavur” adlandırmışlar. Deməli, türklər üçün “kafir” daha çox dini yox, əxlaqi anlayışdır” (Gündüz İsmayılov. 2014; s. 99).

Demək, türklər türk olduqları üçün islamı qəbul etmişlər. Həmçinin burada coğrafi amil də əsas şərtlərdən biridir. “Azərbaycan coğrafi baxımdan təkə qitələrin ----- Avropa ilə Asiyanın deyil, həm də mədəniyyətlərin sərhəddində yerləşir. Ölkəmiz İslam dünyasının və mədəniyyətinin Şimal qurtaracağı, Avropanın-----Qərb mədəniyyətinin başlanğıcıdır. Başqa sözlə, Azərbaycan Avropadan baxdıqda Şərqi, Şərqdən baxdıqda isə Avropanın başlanğıc nöqtəsidir”(Gündüz İsmayılov. 2014; s. 101). Odur ki, Azərbaycan bütün Qafqazda dini mühitin formalaşması və idarə olunması üçün mərkəz rolunu oynamışdır və oynayır. Buna görə də bütün Qafqazın şeyxi Hacı Allahşükür Paşazadədir.

Etnik formalaşma ilə dini formalaşma eyni məfhum deyildir. Odur ki, Azərbaycanda tarixi inkişaf prosesində Qafqaz albanlarının əvvəlcə xristianlığı, sonra isə müsəlmanlığı qəbul etməsi etnik formalaşma yox, dini formalaşmadır. Bunu etnik formalaşma kimi qəbul edənlər bir sıra qaranlıq məqamları ört basdır etmək istəyirlər. Albanların çox hissəsi islamı qəbul edərək, öz etnik soylarını saxlamaqla müsəlmanlaşmışlar. Bu etnik yox, dini formalaşmadır. Albanların az bir qrupu isə erməni-hay tayfasının təsirinə məruz qalaraq onların milli etnik qrupu içərisində ərimiş, öz etnik milli alban tərkibini itirmişlər. Bu isə etnik formalaşmadır. Yəni etnik formalaşma alban türk tayfasının erməniləşməsidir. Türksöylü və türkdilli alban tayfaları türk olduğu halda necə türkləşə bilər?! Bunlar tayfa birliyindən toplum halına keçib millət kimi formalaşma bilər. Bu isə etnik formalaşma deyildir. Türksöylü və türkdilli alban tayfaları islamı qəbul etməklə dini formalaşmaya məruz qalmışlar. Xristianlıqda qalan türksöylü albanlar isə erməniləşməklə etnik formalaşmağa düçar olmuşlar. Biz vaxtilə onları “din ayrı qardaş” adlandırır, “kirvə” deyirdik. Etnik formalaşmağa məruz qalan xristian albanlar getdikcə öz (alban qıpçaqcası) dillərini də unudub erməni dilini qəbul etmişlər. Bugünkü erməni dilinin qrammatikasında olan dolaşlıq etnik soyun dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Cəmşid Bəxtiyarın AzVision.az saytında “Müsəlmanların xristian peyğəmbəri” mövzusunda qələmə aldığı məlumatlara diqqətlənib qeyd edə bilərik ki, müsəlmanların xristian peyğəmbəri olan Georginin adı (xristianlar arasında Müqəddəs Georgi, orijinalda Georgius) ərəb dilinin təsiri ilə dəyişilərək Cərcis formasında bizə gəlib çatmışdır. Cərcisin əsl adı Cərcis bin Anaqdır. 315-ci ildə Mosulda tacir ailəsində

doğulub. 77 il ömr sürüb, 392-ci ildə vəfat edib. O, tacirliklə məşğul olaraq çoxlu sərvət toplayıb, bütün sərvətini təkallahlığı yaymaq yolunda sərf edib. Onun adına Mosulda, Yunanıstanın Afina şəhərində və Türkiyənin Urfa vilayətində məbədlər vardır. Onun bir türbəsi də Beyləqan rayonundadır. Bu türbə Cərcis peyğəmbərin qəbri üzərində inşa edilib. Hər gün buraya yüzlərlə müsəlman ziyarətçilər gəlirlər. Məbədgah qurban kəsmə, arzuların çin olması, diləklərin reallaşması məkanı kimi də yad edilir. Bu səcdəgah dünyada analoqu olmayan məkandır, çünki xristianların müsəlman peyğəmbəri yoxdur, amma müsəlmanların səcdədə olduqları xristian peyğəmbəri bəlli məkandır. Bu məkan Azərbaycandır. Ona görə də deyirik ki, Azərbaycan multikulturalizmin beşiyidir.

Gene D. Matlock yazır: “Xaç dünya ağacını təmsil edir. Türklər dörd tərəfi bərabər uzunluqda olan xaçı Xan Tenqrinin simvolu seçdilər və buna “aji” adını verdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qədimdə Türk mədəniyyəti xaça aşına idi. “Əyri” xaç isə cəhənnəmin və əski yeraltı Tanrının simvolu idi. Türklər Kurular idi və onlara kütləvi şəkildə belə deyilirdi. Xaç onların ümumi və dini simvolları olmuş, öz adını türklərdən götürmüşdür”(Gene D. Matlock. *Ey insanlar, Hamınız Türksünüz! Xan nəşriyyatı*, 2015. Səh. 80).

Zümürxaç sözü iki komponentdən “zümür” və “xaç” hissələrindən yaranmışdır. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti kitabında qeyd edilir: “Zümürxaç kəndi salındığı Zümürxaç adlı yerin adı ilə adlandırılmışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu yerin adı Azərbaycan dilinin dialektlərindəki zimir/zümür(palçıq) və xaç sözlərindən olub, “dördkünc, palçıqlı yer” mənasındadır”(Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti,(II cild), 2007: s. 302).

Əjdər Fərzəli isə “Dədə Qorqud yurdu” kitabında geniş və ətraflı izahatla sübut etmişdir ki, xaç oddur, ocaqdır. “Xaç—od nişanı! Bütöv od!”dur(Əjdər Fərzəli, 1989: s. 88). Xaç sözünün odla ocaqla bağlılığı bu sözün daha qədim dövrlə səsləşdiyini deməyə imkan verir. Axı atəşpərəstliklə bağlı daşlaşmış deyimlər dilimizdə bu gün də işlənməkdədir: Məsələn, bu ocağa and olsun, odda yanım, bu isti zindan haqqı, günəşə kor baxım, o işıq haqqı və s. Buradan aydın olur ki, zümür/zimir palçıq, xaç isə ocaq deməkdir. Deməli, zümürxaç palçıq ocağı, yanar palçıq məkanı deməkdir. Yəni müalicəvi əhəmiyyətə malik palçıq yatağı olan bir məkandır. Hal-hazırda bu kəndin yaxınlığında müalicəvi əhəmiyyətə malik “Yanar su ocağı” yüzlərlə xəstələrin ümid yeridir.

Erməni və gürcülər tərəfindən saxtalaşdırılaraq öz adlarına çıxdıqları xristian türklərə məxsus kilsə və monastrlarımız. Mənəviyyat muzeyimizin daşlaşmış eksponat yaddaşı olan onomastik vahidlərin təhrif olunması milli genimizə vurulan zərbədir. Çünki bu adlar soykökə, ulu yaddaşa, milli anlama bağlıdır. Burada zəncirin qırılması dərin zülmət quyuya yuvarlanmaq deməkdir. Bu zənciri ermənilər hər an qırmağa çalışırlar, amma biz özümüz qırırıqsa, buna nə ad vermək olar?! Bu məsələ barədə obyektiv və real nəticə çıxarıb, düzgün qiymət vermək lazımdır.

Bir daha anlamaq lazımdır: “Minlərlə söz --- minlərlə sənəddir. Bu sənədləri oxuya bilməklə --- sözün arxeloqu olmaqla elmi daha da zənginləşdirmək, tarixi saxtalaşdırmalardan xilas etmək olar”(Əjdər Fərzəli Qorqud. 1999; s. 315).

“Kiş” nə deməkdir?! Xalq arasında bəd bir xəstəlikdən, şikəstlikdən danışılarkən hamı qulaqlarını dartıb kiş-kiş deyə əllərini yelləyirlər. Sanki bununla şər qüvvələri qovmuş olurlar. Abdulla Şaiq xatirələrində yazır ki, Ay tutulanda arvadlar atın quyruğunu uzun bir payanın ucuna bağlayıb havada o tərəf, bu tərəfə yellədə-yellədə “kişə, kafir, kişə”—deyə-deyə haray-həşir salırlar(Abdulla Şaiq. 1978; s. 33). Demək, kiş nəyisə qovmaq məqamında söylənir. Vaxtilə insanlar şər qüvvələri dəf etməkdə aciz olmuşlar. Odur ki, mənim zənnimcə, güclü sayılan və şər qüvvələrə qarşı mübarizədə qalib gələnlərə kiş-i demişlər. Kişi adam güclü ərən, igid kimi nəzərdə tutulmuşdur. Amma Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” kitabında kişi sözünün yaranmasını belə izah etmişdir: “Kişi sözü indi şəkilçi kimi işlədilər və dilimizin çox qədim dövrlərində adam mənasında olan çi sözünün təkrarından (çiçi-----kişi) törəmişdir” (Səlim Cəfərov. 1970; s. 160).

Elmi ədəbiyyatlardan oyrənirik: “Şumerlər İkiçayarasının sakinləri idi. Onlar burada e.ə. IV minillikdə məskunlaşmışdılar. Son vaxtlar Şumer dilində bir çox türk mənşəli sözlərin olduğu aşkarlanıb. Şumerdə mövcud olmuş dövlətlər sülalələrin adı ilə tanınırdı. Bunlardan birincisi Kiş sülalə dövlətidir. Kişdən sonra Uruq şəhər dövlətinin yüksəlişi başlanmışdır”(Qiyasəddin Qeybullayev. 1992; s. 5).

Kiş qalası haqqında ilk bilgilərdən biri “Alban tarixi”ndədir. Kitabda iki yerdə onun adı çəkilir. O yerdə ki, kilsə tikilməsindən söhbət gedir, o, tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Məlumdur ki, xristianların kiçik icmalarından biri Uti vilayətində Qiş kəndinin yaxınlığındakı bataqlıq yerdə yaşayırdı (Alban tarixi, 1993, s. 31, 32). Qafqazda ilk kilsə həmin yerdə tikilmişdi.

Başqa bir yerdə göstərilir ki, Ağvan ölkəsi 15 vilayətə bölünür. Onlardan biri eyni adlı şəhərdə Qisdır (История Агван, 1861, с. 362). Bu bilgi bizim üçün qiymətlidir. Ona görə ki, orada Kişin etnotoponim olduğu aydın görünür. Əgər eranın IV əsrində Kiş vilayət və vilayətin baş şəhəri imişsə, deməli, o, daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayan etnos olub.

Kişlilər yalnız Qafqazda yox, Orta Asiyada, Altayda və Qərbi Sibirdə də yaşamış və mənbələrdə bir türk boyu kimi göstərilmişdir.

Kiş adının paralellərinə Şumer yazılarında təsadüf edirik” (İlhami Cəfərsoy. 2005; s. 126-128).

Qədim Şumer dünyasından bu gün bizə bəlli olan ədəbi incilər Şumer-Azərbaycan türk ədəbi mühitini şərtləndirir.. Ona görə də bu nəticəyə gəlirik ki, əcdadlarımız sayılan etnoslardan biri də, şumer dünyasından süzülüb gələn, kiş etnosu, kişlilərdir.

“Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri” kitabının müəllifi f.e.d. professor Nazim Hüseynli “Ön söz”də Şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini aşağıdakı prinsiplər əsasında şərh etmişdir:

“1. Tarixilik və məntiqilik.

2. Mədəniyyətlərarası paralellik.

3. Sivilizasiya və dilin paralelliyi.

4. Etnodünyagörümlərin oxşarlığı və adların paralelliyi.

5. Dillərin leksikon ənənələri arasında genetik paralellik(Nazim Hüseynli, Lalə Məmmədova. 2012; s. 19.)

Müəllif yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini geniş aspektdə şərh edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Təhlilimiz göstərir ki, hər bir etnosun yaratdığı adlar onun kamilliyini, hansı etnosla qohumluq əlaqələri olduğunu göstərən başlıca amillərdəndir. Adın izləri ilə hansı məkanda rastlaşırıqsa, deməli, orada həmin etnosun izi vardır. Məsələn, şumerlərdəki Kiş, Laqaş, Dilmun, Şəhur, Susa adlarının Azərbaycan ərazilərində qarşılıqlarına misal olaraq Şəkiddə Kiş kəndini, İsmayılıda Lahıc, Ağsuda Dilman, Naxçıvanda Şəhur, Qarabağda Şuşa adlarını göstərmək kifayətdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd edək ki, şumerlərin öz adları Kienqeridir. Kəngərli formasında bu adla Azərbaycanın cənub hissəsində, Naxçıvan ərazisində və Türkmənistan bölgəsində nəsil, yer adları kimi rastlaşırıq.

Dediklərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmiş oluruq ki, şumerlər və türklər arasında sivilizasiya, linqvistik ənənələr və etnodünyagörüşü parametrlərinə uyğun olaraq genetik qohumluq əlaqələri mövcuddur və onlar eyni soy-kökə malikdirlər”(Nazim Hüseynli, Lalə Məmmədova. 2012; s. 32).

Bu sitatda diqqəti cəlb edən anlamlardan biri də şumerlərin Azərbaycan türk məkanının bütün ərazilərində (Şəkiddə, İsmayılıda, Ağsuda, Naxçıvanda, Qarabağda) izlərinə və sözlərinə rast gəlməyimizdir.

İlhami Cəfərsoy “Hayların və armenlərin mənşəyi” əsərində (İlhami Cəfərsoy. 2020; s. 317-373) “Kilsə və monastırlarımız” başlığı altında türk dünyasına məxsus 55 monastır, kilsə və yaxud məbədlərimiz haqqında müəyyən bilgilər verməklə onların şəkillərini də əks etdirmişdir. Həmin tədqiqatdan istifadə etməklə aşağıdakı məlumatları diqqətinizə çatdırmağı önəmli və lazımlı saydıq. İlhami Cəfərsoy yazır ki:

1. Tavuş tarixi mahalında İcevan və Dilican arasında Aqarçin monastırı vardır. Aqarçin totem mənşəli addır. Ağ göyərçinə sitayişlə bağlıdır. Bir folklor nümunəsində deyildi ki: “Ağ quşum aqarçinim, göy quşum göyərçinim”. Burada Aqarçin monastırının baş kilsəsi “Müqəddəs Əsli” adlanırdı. Ermənilər qədim forması Aşqli olan Əsli məbədini Astvatsaçik etmişlər. Biz sahib çıxmadığımız üçün nə istəsələr edirlər və saxtalaşdırmaq onların genindədir.

2. İberiyada olan Axtalı monastırını gürcülər Axtala adlandırırlar. Axtalı kilsəsi XIX əsrə qədər işləyirdi. Axtalı qədim türk boylarından biridir. Azərbaycan ərazisindəki Axtalı, Axtaçı kəndlərinin adı totem mənşəli olub, axta etnonimindən törəmişdir.

3. Kaxetidə Alaverdi monastırı VI əsrdə suriyalı Alaverdili İosif tikdirmişdir. Alaverdi suriyanın Ala nəslindən çıxmış xristian türk idi. Ala Suriyada xristianlıqdan qabaq nüfuzlu türk kahin nəsilərindən biri olmuşdur.

4. Laçın rayonunun Arduşlu kəndində Arduc kilsəsi xristianlıqdan əvvəlki Aruc məbədinin bünövrəsi üzərində tikilmişdir. Aruc türk sözü, Arduclu türk boyudur.

5. Van gölündəki adada Ağ Tamar (Axtamar) monastırı (qadın bütləri saxlanan məbəd) vardır. Akademik Marra görə, Tamar və Samiram eyni mənşəli adlardır. Aleksey Nakkonun fikrincə, Massaket çarı Tomrisin də adı Tamar olmuşdur, -is yunan şəkilçisidir. Həmin Tomris, yəni Tamar Turan xaqanı Alp Ər Tonqanın nəslindən idi. Ağ Tamar kilsəsinin mehrabı Kamar adlanırdı. Kamar, yəni kəmər Aran dilində ayın haləsi deməkdir. Tamar və ya Ağ Tamar Ön Asiyanın çox qədim qadın kulturlarından biri idi. Axtamar məbədinə xristianlıqdan qabaq ağ mərmərdən qadın bütləri saxlanırdı.

6. Aban və ya Abas kilsəsi Alban tayfası olan Abas nəslinin adını daşıyır. Abas nəslinin patriarxlarından biri 551-596-cı illərdə Aran yepiskopu olmuşdur. IV əsrdə qurlar arasında Avaz, IX-X əsrlərdə xəzərlər və peçeneqlər arasında Abas adlı oymaqlar var idi. "Koroğlu" dastanındakı Eyvaz Avaz adının son variantlarından biridir. Laçın rayonunun Piçənis kəndində Avazlar və Şavazlar tirəsi olmuş, Avaz və Şavaz adları son dövrlərdə iki qardaşın adı olmuşdur.

7. Alagöz----- Sunik mahalında göl, 2. gölün içində kilsə, 3. kənd, 4. Kars vilayətində qala, 5. dağ, 6. türk boyu. Bu onu göstərir ki, bu adlar Alagöz nəslinin gölü, kilsəsi, qalası və dağı deməkdir.

Alagöz dağıni indi ermənilər Araqats adlandırırlar.

8. Amaras və ya Ağoğlan monastırları. Amaras Xocavənddə, Ağ Oğlan isə Laçın rayonundadır. Hər iki monastır eyni memarlıq üslubunda tikilmişdir. Buzanlı Favtosun(V əsr) yazdığına görə, Amaras kilsəsini IV əsrdə parfiyalı Anakın oğlu Qriqori tikdirmişdir. Xristianlıqdan öncəki türklər ağ qızın göbəyindən çıxan(Məryəm ananın) oğlana(İsa Məsihə) sitayiş edirdilər. Zelik Yampolski yazır ki, Ağ Oğlan kilsə adı Amarasdan, Ağ Ouz kilsə adı Mariamdan qədimdir. Ağ Oğlan məbədi Laçında IV əsrdən qabaq var idi.

9. Aten monastırı. Gürcülər həmin monastırı Ateni Sioni adlandırırlar. Tanrı Adəmi Atəndən----- gül-çiçəkli Altay dağlarından səhraya qovmuşdu(Gene de-Matlock 2015, s.12,276,296). Yəhudilərlə xristianlar cənnətə Aten deyirlər. Quranda isə cənnət Ədən adlanır. Atənlərin bir hissəsi Troyanın süqutundan sonra Türkiyənin Adana mahalından Balkan yarımadasına köçüb, orada Atena şəhərini salıblar. İndi həmin şəhəri bəzi xalqlar Atena, bəziləri Afina adlandırırlar.

10. Ana-----Türkiyədə və İberiyada qala, kilsə. Ermənilər onu Ani, Anait, gürcülər Anauri adlandırırlar. İddia edirlər ki, o, Bakirə Məryəm kilsəsidir. İlahə Anaya sitayiş edən türklər e.ö. 23-cü əsrdə Şumerdən köçüb Fələstində yaşayırdılar. Eranın əvvəllərində samilər onları Fələstindən Kür və Araz çaylarının arasına qovdular. Ana nəslinin kahinləri Albaniyada Ana şəhərini saldılar. Erməni tarixçiləri həmin şəhəri Ana kert, Ana berd adlandırırlar. Xristianlıq dövründə Ana məbədinin bünövrəsi üzərində Ani kilsəsi tikildi. Yunanlar İlahə Ananın adını Afrodita, İlahə Nənənin adını Artemida formasında öz dillərinə tərcümə etdilər.

11. Eqmiadzin kilsəsinin qədim adı Eq+miadzin olmuşdur. Eq+miadzin kilsələrin anası deməkdir. Eq türk, miadzin sami mənşəli sözdür. Qrabar dilində kilsəyə türkcə yeq, aşxarabarda yeqeğetsi deyilir. Mənası ana evi, yəni Məryəm ananın evi deməkdir. İ.İ. Şopen yazır ki, eq tatar sözü olub, bəzi ləhcələrdə anaya, bəzilərinə isə dişi cinsinə deyilir. Belə kilsələri bizim xristian soydaşlarımız tikmişdir. Biz yalnız Qafqazda yox, Suriyada, Fələstində yaratdığımız xristian türk abidələrinə sahib çıxmalyıq.

12. Ereq kilsəsi-----Ağdərə rayonu ərazisindədir. Ermənilər indi Erek Mankants, yəni ərənlik məbədi adlandırırlar. İstər Ereq olsun, istər Er olsun hər ikisi türk sözüdür, erkək mənasındadır.

13. Obalı-----İberiyada qədim şəhər, qədim məbəd və monastır olubdur. Gürcülər indi onu Uplissixə adlandırırlar. Akademik Marra görə, Uplissixə məbədinin ilk adı Upali olmuşdur. Upali, yəni obalı türk sözüdür. İberlər gürcü olsaydılar, öz kəndlərinə Upali deməzdilər.

14. Uvan monastırı-----Alagöz dağının ətəyindəki Oqanavan kəndində kilsə. Ermənilər onu Ovanavank adlandırırlar. Ovan vənglərini xristian türklərin Uvan icmaları inşa etmişdir. Uvan nəslindən Ərzincanlı Uvan çıxmış və şeirlərini türkcə yazmışdır.

15. Ucar-----Kaxetidə qədim qala, çar Vaxtanq Qorq Aslanın iqamətgahı, kilsə və mahal adlarıdır. Gürcülər Ucar qalasını Ucarma adlandırırlar. Ucar qalası Albaniyanın Ucar nəslinə məxsus olmuşdur. Ucar kilsəsi xristianlıqdan sonra Ucar icmasının dini mərkəzi olmuşdur. Türk dillərində ikiyelkənli gəmilərə ucar deyilir.

16. Baqış-----Van gölünün şimalında qədim şəhər, kilsə və bu adda qırğız qəbiləsi vardır. Baqış şəhərini qırpaq türklərinin Baqış nəslə salmışdır. Baqış totem mənşəli etnonim olub, marala sitayişlə bağlıdır. Baqış nəslindən “erməni” şairi Arakel Baqışetsi çıxmışdır. Arakel də, baxış da türk sözləridir. Arakel adının sonundakı el əl deməkdir. Arakel erməni olsaydı, qırğız soyadını daşmazdı, bütün şeirlərini türk dilində yazmazdı.

17. Bərdək-----Albaniyada və İberiyada şəhər və kilsə. Bərdək nəsil adıdır. Bərdək Elamın elitar nəsillərindən biri olub, əhəmənilərin təzyiği ilə Qafqaza köçmüş, Bərdək, Bərdək Kür şəhərlərini salmışlar. Ermənilər Bərdək şəhərini Partav, gürcülər Berdaxos, ərəblər Bərdə adlandırırlar. Ön Asiyanın mixiyazılı kitabələrində Bərdək nəslinin ölkəsi Partaxa, Berdaxa, Partakku və Bardaq adlandırılır. Bardaq çox qədim kult olub, qadına sitayişlə bağlıdır. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində Bərdə sarayının xanəndə və rəqqasə qızlarını bardaq adlandırır:

Bülbül tək bardaqlar gəlmiş həvəsə,

Kəklük tək ağızından düşməz qəhqəhə.

Bardaq sözü bu gün də dilimizdə işlənir. Bardaq su qabı, saxsı qab, qadınların çox topladığı məkan, yığnaq, hərci-mərcilik olan yer və eşqli qadın toplumu olan yer mənalarında da işlənir.

Aydın Qarabağlı Bərdə şəhəri haqqında yazmışdır: “Bu şəhər çox yüzillik, minilliklər həyatı boyu müxtəlif və rəngarəng adlar daşımışdır. Bardos, Bərdaa, Bərdədar, Partav, Firuzabad, Xarum və nəhayət, Bərdə. “Xarum”----- əhalisi, guya, amazonkalardan ibarət şəhər-----qala. Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sində, Firdovsinin “Şahnamə”sində də bu ad çəkilir. Şəhərin ilk adlarından sayılan “Xarum” başqa şəkildə də “Şəhri-Xarum”-----“Qız şəhəri” kimi işlənmişdir, yəni “alınmaz, toxunulmaz” mənasında. Bəzi mənbələrdən deyilən fikrin tam ziddinə bu şəhər “Ebərdəh” ----“on ərənlərin evi” adı ilə də işlənmişdir.....

Saklar arasında Bərdor adlı tayfa olması əski qaynaqlarda və tədqiqat əsərlərində də göstərilir.

Beləliklə, Bərdə toponiminin türk tayfa adı ilə izah olunması ehtimalına üstünlük vermək olar”(Aydın Qarabağlı. 2008; s. 97).

18. Qoşavəng-----Kayen tarixi vilayətində monastır. Əvvəl Getik, sonra Qoşavəng adlanmışdır. Başqa bir ehtimala görə, monastırın adı Mxitar Qoşun doğulduğu Qoç kəndinin adı ilə Qoşqar adlanmışdır. İstər Qoşavəng olsun, istər Getik(Gədik) olsun, istərsə də Qoşqar olsun bu sözlərin üçü də türk sözləridir.

19. Qazax-----İrəvanla Naxçıvan arasında qədim şəhər, qədim məbəd, kilsə, Araz çayının qolu. Qazax şəhərini Qazax nəslə salmışdır. Qazaxlar e.ə. VI əsrdə ermənilərin Kotayk adlandırdıqları Xatay mahalında yaşayırdılar. Pliniyə görə Kasak Albaniyanın bir vilayətidir. Ermənilər Qazax nəslinin adını Ksek, Ksekyan kimi yazmaq üçün uzun müddət diqqəti yayındırıblar. X-XI əsr ərəb tarixçiləri Qzax qalasını Kazac adlandırdılar. Babək Qazax qalasında Səhl Sumbatın çuğulluğu ilə əsir alınmışdır. Həmin qala Qarasuyun Araz çayına töküldüyü yerdə salınmışdı.

20. David Qaraca----Azərbaycan ərazisində Gürcüstanla sərhəddə çoxlu mağara-monastırlardan biridir. Mağaraların divarlarına alban, uyğur, yevrey, erməni, gürcü əlifbalı ilə, türk dilinin müxtəlif ləhcələrində, dualar yazılmışdır. Məsələn; Ari Tanqri, ari yuca, ari acalsez, İisaki xaça çəktənk, rahmat galgil bizə.

Mağaranın divarlarında VI-XI əsrdə yaşamış bir çox tarixi şəxsiyyətlərin şəkli vardır. Çariça Tamara və atası Georgiyə qədər hakimiyyətdə olmuş həmin çar və Çolakaşvili, Buridze, Kaplanidze soyadları daşımışlar.

21. David Qaraca-----Azərbaycan ərazisində Keşikçi dağda 20 mağara-monastırdan biridir. VI əsrdə suriyalı xristian ata David tərəfindən əsası qoyulmuşdur. David Albaniyaya gələndən sonra türkcə Qaraca ləqəbini almışdır.

Gürcülərin adlandırdıqları Kaxeti və Ereti Qax və Ər mahallarıdır. VI-IX əsrlərdə Qax və Ər mahallarında gürcülər deyil, albanlar və türklər yaşayırdılar. Gürcülərin Qareci adlandırdıqları çölün

yerli dildə adı Qara Yazı idi. Qara Yazı Çölü Kür çayı boyunca uzanırdı. Mağara-monastırlar Azərbaycanın ərazisi olsa da, orada gürcü keşişlər otururlar. Biz o mağara-monastırlarımıza və orada yaratdığımız kilsə ədəbiyyatına sahib çıxmalıyıq.

22. Dədəvəng-----Sünik mahalında, indiki Gorus şəhərinin 30 km-də monastır, yepiskopluq, kənd. Ermənilər Dədəvəngi Tatevank, Dədə nəslindən olan yepiskopları isə Tatevos adlandırırlar. Tata Elamın qədim elitar nəsilərindən biridir. Onların patriarxlarından biri e.ö. 1635-ci ildə Assuriyanı məğlub etmiş, ilahə Nənənin bütünü Suz(Şuşa) şəhərinə gətirmişdir. Patriarx dədələr xristianlıq dövründə yepiskop, islamiyyət dövründə təriqət şeyxləri oldular.

Azərbaycan ərazisindəki Dədə Pir, Dədə Günəş Pir və ocaqları islamiyyətdən və xristianlıqdan qabaqki inancların yadigarıdır.

23. Day-----Türkiyə ərazisində tayfa, mahal və kilsədir. Ermənilər Day yaşayış məskənlərini Tayk adlandırırlar. Albaniya tarixinin 1861-ci il nəşrində Day mahalının adı Tay kimi yazılmışdır. İndi Ağcabədi rayonunun Taynaq kəndi Tay etnonimini yaşadan toponimdir. Tay etnonimi totem mənşəli olub, ata sitayişlə bağlıdır. Türklər sürətlə qaçan və qaça-qaça geri dönə bilən atlara tay deyirdilər. Qədim türklərin Tay Bilgə Tutuk adlı qoşun qoşun başçısı olmuşdur. Şərqi Anadoludakı Tay kilsəsi xristian türklərin səcdəgahi idi.

Azərbaycan dilində uçuşar atların erkəyinə day, dişisinə isə qulan deyilir.

24. Dizax-----Qarabağın bir mahalı, həmin mahalda monastır, Qəbələ şəhərində məhəllə. Dizax qıpçaq boylarından biridir. Onlar tuğlularla birlikdə islam dinini qəbul edərək Pənah xanın tərəfinə keçmişlər. Dizax boyu özbəklərin də soy kökünə daxil olmuşdur. Onların Orta Asiyadakı şəhəri indi Cizak adlanır. Ermənilər indi Dizax tarixi mahalını Hadrut adlandırırlar. İddia edirlər ki, Hadrut rayon mərkəzinin adı fars dilindəki həddi do rud-----iki çayın arası sözündəndir. Ermənilərin əllərində imkan olsaydı, Özbəkistandakı Dizax şəhərinin adını da dəyişərdilər.

25. Tutu-----Hələb şəhəri yaxınlığında monastır. Ermənilər onu Dodo adlandırırlar. Tutu monastırını qədim Ön Asiyanın Tutu nəslə inşaa etmişdir. Anadolunun fəthindən sonra Tutu bəyləri səlcuqlara qoşuldular. Tutu etnonimi Şumer mənşəlidir. Şumerin Tutu adlı müdriklik ilahəsi var idi. Maraqlıdır ki, həm Şumer, həm də Azərbaycan dilində Tutu qadın adıdır. Şumer panteonunda ilahə Tutunun zoomorfik obrazı Tutu quşu idi.

26. Tive-----Türkiyənin Boğaz köy kəndində qədim məbəd, Ordubadda kənd. Tive Ön Asiyanın qədim türk etnoslarından biridir. Onlar e.ö. II minilliyin ortalarına aid bir xett kitabəsində Tiveli adlandırılır. Mahmud Kaşğari yazır ki, bəzi türk xalqları dəvəyə tive deyirlər. **Dəvəli-----**Naxçıvanla İrəvan arasında qədim şəhər və kilsədir.

Ermənilər Dəvəli kilsəsini Dvin, bəzən də Dəbil adlandırırlar. İ.İ. Şopen yazır ki, şəhərin və kilsənin əvvəlki adı Dəvəli idi. Ermənilərin Dvin dedikləri şəhəri tatarlar indiyədək Dəvəli adlandırırlar. Dəvəli etnonimi totem mənşəli olub, dəvəyə sitayişlə bağlıdır. Qədim türk panteonunda aslan və qurd hakimiyyətin, dəvə və qoç dövlətin rəmzi idi. Dəvə aslandan, yəni dövlət hakimiyyətdən üstün tutulurdu.

27. Tavuş-----Albaniyada tayfa, qala, və kilsə olmuşdur. Erməni tarixçiləri Tovuz nəslindən olan yepiskopları Tavuşetski, Tauşetsi adlandırırlar. Tovuz və ya Axsax Tovuz türk tayfalarıdır. Tovuz quşu körpə balalarını qorumaq üçün yalandan axsayır, yırtıcıların diqqətini özünə çəkməklə balalarını ölümdən xilas edirdi. Bəzən də yırtıcıları axsayaraq çox yaxına buraxdığına görə, özü də həlak olurdu.

28. Avar-----monastırının bu gün xarabalığı qalmışdır. Ermənilər onu Avarayr, bəzən də Aparank adlandırırlar. Avar monastırını Avar nəslə salmışdır.

29. Ağqız-----Kiçik Qafqazın bir neçə yerində məbəd və kilsə. Ermənilər həmin qız məbədlərini Astqik, Astqevaçik adlandırırlar. Bu sözlərin hər ikisi türk sözləridir. İlahə Ağqıza tapınan türkmənlər özlərini Qız oğlu, Ağqız oğlu adlandırırdılar. Molla Pənah Vaqif Qazaxdan Qarabağa köçəndə Ağqız oğlu Piri adlı bir zadəganla dostluq edirdi:

Quşçu Namazəli fərağındadır,

Ağqız oğlu Piri sorağındadır.

(Molla Vəli Vidadi)

30. Tux Manuk-----xristianlığa qədərki məbədin və kilsənin qalıqları. Manuk nəslə əslən Çin Türkünəndir. Onlar Qafqaza gələndən sonra xristian dinini qəbul etmiş, ermənilər üzərində bir müddət hakim olmuşdular. Türk dövlətçilik tarixində dövlətin baş bayrağına tuğ deyilirdi. Tuğun ucuna

at quyruğu taxılırdı. Tuğ qalxanda döyüş başlayır, tuğ endiriləndə savaşa sona çatırdı. Erməni dilçilərinə görə, Tux Manuk hay dilində tünd rəngli Manuk deməkdir. Azərbaycan dilində tox sözü sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaradır: tox qırmızı, tox yaşıl. Hər iki mənada tuğ və ya tox türk sözüdür. Manuk boy adı isə totem mənşəli olub, pişiyə sitayişlə bağlıdır. V.V.Radlov yazır ki, türk dillərində çöl pişiyinin bir cinsinə manuk deyilir.

31. Tibet-----Lori dərəsində keçmiş Şuşa kafedrasına tabe olan kilsə, Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ, dağın ətəyində kənd, çay, Tövratin “İnsanlığın ilk hekayəsi” kitabında qəbilə. Tövratin ilk kitabı ümumiləşmiş elmi düşüncəyə görə ən gec e.ö. X əsrdə yazıya alınmışdır. Deməli, Tibet qəbiləsi Ön Asiyada xristianlıqdan çox qabaq-----çar Solomonun zamanında yaşayırmış.

Gürcülər diqqəti azdırmaq niyyətilə Tibet kilsəsini Tbeti, Tibet çayını Debed adlandırırlar. Biz tarixi coğrafiyamızın bu qiymətli yadigarını dəyişdirilmiş formada yox, olduğu kimi xəritələrimizə daxil etməliyik.

Tibet sözləri - kaurma, pilav, düğün (toy), bekmez, elçi (səfir), nay (qarmon), düdük (tütək) və s.

32. Tuz-----İberiyada kilsə, Urartunun paytaxtı, mahal və Albaniya etnosu. Gürcülərin Tuşeti adlandırdıqları etnosun əsil adı Toz idi. Onlar e.ö. IX-VIII əsrlərdə Van gölü vadisində yaşayırdılar. Sonra Van gölü vadisindən Albaniyanın Uti vilayətinə, oradan Dağıstan ilə Gürcüstanın arasına köçdülər. Qumuxlar indi də özlərini Tuzluler adlandırırlar. Musa Xorenlinin təfsirçiləri Toz nəslini Tosp, Toz nəslinin yaşadığı mahalı Tosba adlandırırlar. Tozba Toz oba deməkdir. Toz etnonimi totem mənşəli olub, silaha sitayişlə bağlıdır. Türklər elastik olsun deyə yaya tozağacının qabığını sarıyırdılar. “Divani-lügət-it-türk”də toz sözü yay sarığı mənasında verilmişdir. Toz nəslinin bir hissəsi Dağıstanda islam dinini qəbul edərək qumuxlarla qarışmış, türk və müsəlman olaraq qalmışdır. Bir hissəsi xristian dinini qəbul etmiş, gürcülər arasında assimilyasiya olunmuşdur.

33. Kızıl kilsə-----Kars şəhərinin 20 km-də qədim kilsə. Xalq arsında Yağkəsən də adlanır. Ermənilər onun adını Karmir vank (Qırmızı kilsə) kimi öz dillərinə tərcümə ediblər. Naxçıvan yaxınlığında da Qızıl kilsə adlı abidə var idi. Ermənilər onu Karmir Eqetsi adlandırırlar. Karmir də, eq də türk sözləridir.

34. Kaçi-----İberiyada qədim məbəd. Orada kaçi adlı qızıldan keçi bütələri olurdu. Keçiyə sitayiş edən tayfa. Qədim bulqar və çuvaş dillərində keçiyə kaçi deyilir. Gürcülər o tarixi abidələri indi Kaçxi adlandırırlar. İddia edirlər ki, gürcü dilindəki kacx, yəni iblis sözü ilə bağlıdır. Ancaq V əsrdə yazıya alınmış “İber salnaməsi” onların iddiasını təsdiq etmir. Salnamədə aydın şəkildə qeyd olunub ki, Metex yolunun üstündə Almazın bütünün yanında kaçi adlı qızıl keçi bütü qoyulub. İberiyanın Kaçi qəbiləsi həmin bütə sitayiş edirdi. Keçi bu gün də zoomorfik bir varlıq kimi xalqımızın mifik təfəkküründə qorunub saxlanmışdır. Odur ki, təkəli tayfası müasir dövrümüzdə qədər öz adət-ənənələrini qoruyub saxlamış və indi də mövcud olan tayfalardan biridir. Bu tayfa ən çox öz varlığını Təkətürkməndə qoruyub saxlamaqdadır.

35. Kərəm-----Albaniyanın tarixi vilayəti. Kaxetidə qədim qala, kilsə, knyaz nəslə. Gürcülər indi Kərəm qalasını Qremi adlandırırlar və iddia edirlər ki, qala VI əsrdə salınmışdır. Halbuki Kərəm qalası Makedoniyalı İsgəndərin zamanında İberiyanın paytaxtı idi. Başqa bir Kərəm şəhəri və məbədi Amuria ilə Niqianın arasında salınmışdı. Aralıq dənizinin Şərq sahilindəki həmin şəhər Kərəm məbədinin kahinlərinə məxsus idi. E.ö. II, e.ö. I minilliyin əvvəllərində Aşqli və Xeram (Əsli və Kərəm) məbədləri bir-birinə yaxın ərazidə yerləşirdi. Əsli qız, Kərəm oğlan kultu idi. Həmin kultun daşıyıcıları yəhudilərlə vuruşa-vuruşa Qafqaza və Krıma köçdülər. Krım onların adı ilə əvvəllər Kerem adlanırdı. Albaniyadakı Kərəm övladları güclənib, eranın birinci əsrində bir müddə İberiyada çarlıq etmişlər.

36. Kolagirən-----Göyçə gölü ilə Dilican vadisi arasında qala. Gürcülər indi o qalanı Kolaqiri adlandırırlar. Kolagirən etnonimi totem mənşəli olub, hansısa quşun adından törəmişdir. Eyni zamanda totemi həmin quş olan qəbilə özünü türkcə həmin quşun adı ilə Kolagirən adlandırmışdır. E.ö. 782-ci ildə Urartu qoşunları Göyçə vadisinə basqın edəndə Kolagirən qəbiləsi gölün şərq tərəfində yaşayırdı. O zaman aşxarabar dilli indiki erməni xalqı mövcud deyildi.

37. Kavak-----Qarabağın Dizax bölgəsində Tuğ kəndi ilə Çiqni dağı arasında, İşxan çayı yaxınlığında vəng. Qrabar mətnlərindəki işxan türk tituludur. İşçilərin, ağa təsərrüfatında işləyən kəndlilərin xanı deməkdir. Ermənilərin Çqnavor adlandırdıqları dağın əsil adı Çiqnidir. Bu gün də Ucarın Çiqni kəndi vardır. Çiqni türk etnoslarından biridir.

Tuğ dərəsini ermənilər Toxabzor adlandırırlar. Tuğ Qarabağda yaşayan qırpaq boyudur. Onların yarısı xristian, yarısı müsəlman idi. Tuğluların müsəlman hissəsi öz qədim yurd yyerindən didərgin salındı. Kavak monastırı Kavak adlı xristian türk etnosuna məxsus idi. Kavak etnonimi totem mənşəli olub, qovaq ağacına sitayişlə bağlıdır. Qovak ağacına tapınan qırpaqların Sar Kavak (--1129) adlı şairi var idi. O, Qarabağın Pərisos viləinin adlı-sanlı ruhani nəslindəndir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Kavakın 188 misralıq “Müdrük söz” şeiri itmişdir. Şeir itməmişdir, qırpaq dilində yazıldığına görə itirilmişdir.

38. Katar-----Qarabağda qədim şəhər, Dizə Paya dağında monastır, Yerusəlim yaxınlığında kilsə. Katar monastırını albanlara qohum olan kear nəslə tikmişdir. Antik tttarixçilərin əsərlərində Albaniyanın Katar vilayəti Katara, bəzən də Kaytara adlandırılır. Kaytar düşmən orduları geri geri qaytaran deməkdir. Musa Kalankatuklu yazır ki, Ketar və Ketur nəsiləri qohumdur. Albanlar Ketur nəslindəndir.

39. Kaşqar-----Suriyada kilsə, VII əsrdə yepiskopluq mərkəzi idi, şəhər---indiki Tur Abdin, Dəclə və Fərat çayları arasında suvarılan məhsuldar ölkə. Kaşqar Şərqi Türküstanda da tayfa, ölkə və şəhərdir. Hər iki Kaşqar şəhərini türklərin elitar Kaşqar nəslə salmışdır. Qaşqay etnonimi totem mənşəli olub, qaşqa ata sitayişlə bağlıdır.

40. Koşkar-----Albaniyada Gəncə yaxınlığında tayfa, dağ, kilsə. Ermənilər Qoşqar kilsəsinin adını əvvəlcə Kvoçxar kimi yazırdılar. Sonra onu Voçxar formasında saxtalaşdırdılar. Koşkar qədim türk boylarından biridir. Qoşqar dağı da, kilsəsi də Qoşqar tayfasının adını daşıyır. Koşkar dağ qoçu deməkdir. Altay türkləri və başqurdlar dağ qoçuna koşkar deyirlər. Albaniyada Kuzu Koşkar adlı nəsil var idi. Albaniya və türk panteonunda dağ qoçu alplıq və ərənliliyin, ev qoçu dövlətin timsalı idi.

41. Xotavəng-----Albaniyada monastır, **Xot** ----Sünikdə qala, **Kotavan**---Ağdam ilə Kəlbəcər arasında kənd. Erməni tarixçilərinin Xot, Xots kimi yazdıqları qalanın və kilsənin adı Kut olmuşdur. Kutlu qırpaq boyudur.

42. Gəncə qala kilsəsi----- Kilsənin tttikintisini Həsən Cəlal Ağbaq oğlu başlamış, oğlu Atabaq İvane başa çatdırmışdır. Ermənilər Gəncə qala kilsəsini bəzən Qanzak, bəzən Qanzasar adlandırırlar və iddia edirlər ki, farsca xəzinə qayyası deməkdir. Əslində isə o, türk dilli gəncəklərin xristian dini abidələrindən biridir. Kilsənin divar yazılarında Ağbaq, Arzu xatun, Əsən adları və atabaq-attabə, eyaçı-dayə, xatun-knyaz arvadı türk titulları vardır. Gəncə Gəncək etnoniminin ərəb variantıdır. Ərəblər sözün son saitini yeyərək (Zia Bünyadov) Gəncək, Bərdək şəhərlərinin adını Gəncə, Bərdə yazırlar.

43. Caraberd-----Qarabağda Ağdərə rayonu ərazisində qala, kilsə. Ermənilər onu Craberd addlandırırlar və iddia edirlər ki, qalanın adı erməni dilindəki cur, yəni su sözüündən törəmişdir. Car qədim türk etnoslarından biridir. Albaniyadakı Car mahalının əhalisi onların son qalıqlarıdır. Bu gün Car Balakən adlanan zona dilimizdə işlənir. Car sözüne e.ö. III minilliyə aid Şumer mətnlərində teonim kimi rast gəlirik. Car o zaman qəbilə tanrılarında biri idi.

44. Süd-----Albaniyanın bir vilayəti, qəbilə və kilsə. Ermənilər Süd qəbiləsinin adını Zod, bəzən Sotk yazırlar. Qəbilənin adı Süd olmuşdur. Çünki onlar ana südüne sitayiş edirdilər, ana südü müqəddəs sayılmışdır. Bu gün də süd qardaşı və bacısı anlamları vardır. Ana südü müqəddəs sayılır. Ananın südü tək halda olsun deyirlər. Nağıllarda div, cin anasının südüne and içdikdə dediyinə tam əməl edir və kəsilmiş şərtədən kənara çıxır.

45. Cuğa-----Naxçıvanın cənub-şərqində qədim şəhər, Araz çayı vadisində Culfa şəhəri yaxınlığında monastır. IX əsrdə tikilmiş, zəlzələdən sonra bərpa edilmişdir. Ermənilərin iddialarına görə, Cuğa onların kilsələridir. Cuğa qədim türk etnoslarından biridir. Onlar xristianlıqdan əvvəl Araz çayı vadisində Cuka adlı şəhər salmış və şəhərin hündür yerində məbəd tikmişdilər. Cuka məbədində qızıldan buğa bütlləri var idi. Sonra həmin məbədin bünövrəsi qzərində kilsə tikilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrində Kuz Cuqay yer adı var. Cuğa qəbiləsinin erməniləşmiş kilsə xadimləri Cuqaetsi soyadı daşıyırdılar. Onların gürcüləşmiş patriarxları isə Cuqaşvili adı ilə məşhur olmuşdur.

46. Çanaxçı-----Şuşa şəhəri yaxınlığında, Cıdır düzü ilə üzbəüz kənd, qədim məbəd və monastırın xarabalığı. Vərəndə məliyi Şahnəzərin sarayı burada idi. Vərəndə, Çanaxçı türk boylarıdır. Kəndin yaxınlığında xristianlıqdan qabaq ermənilər Ana+pat adlandırdıqları Ana məbədi var idi. Çanaxçı etnonimi saza sitayişlə bağlıdır. Oğuzlar saza qopuz, qıpçaqlar çanaq deyirdilər. Qırğız-qaysaxların Çanaxçı adı ilə məşhur olan ozanları var idi. Ermənilər son vaxtlar Çanaxçı kilsəsini Avetaranots adlandırırlar. Məlik Şahnəzərin nəslə türk və müsəlman idi. Onlar özləri də bunu təsdiq edirlər. Ruslar Qarabağı işğal edəndə onlar öz imtiyazlarını qoruyub saxlamaq, vergilərdən azad olmaq üçün xristianlığı qəbul etdilər və tədricən erməniləşdilər. Şair və tərcüməçi Mirzəcan Mədətov əslən Çanaxçı türklərindəndir.

47. Çorçor-----cənub-qərbi Azərbaycanda Maku şəhəri yaxınlığında kilsə. Ermənilər iddia edirlər ki, kilsə bizimdir. Çor türk boyudur. Onların XIX əsrdə Muğandakı bir qışlağı Çorçor binə adlanırdı. M.İ. Artamonov yazır ki, Çor Xəzər tayfalarından biridir. Eranın əvvəlində Suriyanın şərqə Kələ Çor adlanırdı. Suriya elə Çoriya, yəni Çor ölkəsi deməkdir. Yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə, onlar Çoriya ölkə adını Suriya yazırlar.

58. Sığnaq-----Gürcüstanda qala, monastır. Gürcülər indi onu Siqnaxi adlandırırlar. Qalanı 1264-cü ildə monqollar dağıtmış, XVII əsrdə çar II İrakli tərəfindən bərpa olunmuşdur. Sığnaq kiçik qalalar Dağlıq Qarabada da var idi. Həmin qalanın bir xarabalığı Şuşanın Quşçular kəndindən Ağdamın Abdal kəndinə gedən meşə olunun üstündə idi. Qarabağın xristianları erməni olsaydılar, öz yurd yerlərinə türkcə sığnaq deməzdilər.

59. Sevan-----Göyçay mahalında glün orasındakı adada qala və kilsə. Sevan qalasının sakinləri xristianlığı məcburiyyət qarşısında qəbul etmişdilər. Ərəblər unanları məlub edəndə onlar keşiş cübbələrini soundular, xaçı bounlarından çıxarıb adılar. Əvvəllər oldu kimi samur dərisindən kürk geyindilər, qurd dərisindən papaq qodular, yəni əski türk adətlərinə qayıtdılar. Sevanların bir hissəsi indi Gürcüstanda yaşayır və özlərini Svan adlandırırlar. Onlar gürcü deyillər və dilləri gürcü dilinə bənzəmir. Bizdə Sfan adlı şəxs adı qalmaqdadır.

50. Sadax-----Tiflis quberniyasının Axalkalak, İrəvan quberniyasının Gümrü qəzasında kənd və kilsə. Satak Sibirdə və Altayda yaşayan türk boylarıdır. Gürcüsandakı Sadaxlı kəndinin əhalisi satakların son qalıqlarıdır. Sadax tenonimi silaha totemik münasibətlə bağlıdır. Sadax türk dillərində ox qabına deyilir.

“İlya Çavçavadze “Erməni alimləri və fəryad edən daşlar” kitabında yazır ki, ermənilər gürcülərin yazılı abidələrini məhv ediblər. Ona cavab olaraq X.A. Vermişev 1904-cü ildə Peterburqda “Gürcü-erməni münasibətlərinin tarixinə dair materiallar” kitabını nəşr etdirdi. Birmənalı şəkildə bildirdi ki, ermənilər gürcülərin yox, İberiyada gürcülərdən qabaq yaşayan albanların və türklərin yazılı abidələrini məhv ediblər.

O, qaraçı mənşəli mətnşünas Kerop Patkanova və baron Brambaus ləqəbli Senkovskiye istinadən yazır ki, 1121-ci ildə III Georgi Tiflisi tutana qədər gürcülərin yazılı abidələri yox idi. Tiflis ilə Qırmızı körpü arasının şəhər mədəniyyətini albanlar və türklər yaratmışdılar. (İlhami Cəfərsoy. Hayların və armenlərin mənşəyi, Bakı, 2020, s. 195)”.
Bir daha aydın olur ki, XII əsrə qədər olan dövr ərzində gürcülər hansı ədəbi nümunəni öz adlarına çıxırsalar, o abidə onların deyildir, üzünü köçürüb, əslini məhv etdikləri xristian türk kökünə bağlı iberlərin və albanların mədəniyyət inciləridir.

51. Şuşa-----Gürcüstanla Azərbaycan arasında tarixi mahal, qala və kilsə. Türkiyədə Ərdəhan yaxınlığında mahal və qala. Övliya Çələbi (XVII əsr) Lori dərəsindəki Şuşa qalasının xarabalıqlarını görmüşdü. Həmin qala IV əsrin sonlarında İberiya çarı Ər Şuşanın iqamətgahı olmuşdur. Gürcülər İberiyadakı Şuşa mahalının adını Şuşeti, daha sonra Şavşeti formasına saldılar. Sonralar şuşalıların bir hissəsi Qarabağa, bir hissəsi Türkiyəyə köçdü. Türkiyədə həmin mahal indi yanlış olaraq Şavşad adlandırılır (İlhami Cəfərsoy. Hayların və armenlərin mənşəyi, Bakı, 2020, səh. 319-373).

Nəticə

Yuxarıdakı sitatlardan görüldüyü kimi türklərin nəinki xristianlıq dvründəki, hətta xristianlıqdan qabaq inam və inanclarına əsasən tikdikləri, öz düşüncələrinə uyğun adlandırdıqları məbədləri də erməni və gürcülər saxtalaşdırmışlar. Amaras—Ağoğlan məbədi, Aten monastırı, Ana kilsəsi, Obalı məbədi, Tutu monastırı, Tive məbədi, Kaçı məbədi, Koçkar kilsəsi, Çanaxçı məbədi, Çarek monastırı və s. qədim türk səcdəgahlarını erməni və gürcülər utanmadan, çəkinmədən saxta adlarla özününküləşdirirlər. Axı o adlar formalaşanda erməni və gürcü qəbiləsi belə yox idi. Sual olunur, bəs onda, bu adlar necə erməni və gürcü adı ola bilər?!

Ədəbiyyat

1. Aydın Qarabağlı. Qarabağ və onun tayfaları və toponimləri, Bakı, 2008.
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, Xatirələr, məktublar. Bakı, 1978.
3. Azərbaycanca ənənəvi din, Bakı, 2014.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2 cildə, Bakı, 2007.
5. Əjdər Fərzəli. “Dədə Qorqud yurdu”. Bakı, 1989.
6. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.
7. Gündüz İsmayılov. Tolerantlıq, Bakı, 2014.
8. Heydər Əliyevin aforizmləri. Deyilən söz yadigardır, Azərbaycan
9. İncil, Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1993.
10. İlhami Cəfərsoy. İber və H!ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri, Bakı, 2014
11. İlhami Cəfərsoylu. Sibirdə Təbriz şəhəri, Bakı, 2005.
12. İlhami Cəfərsoy. “Hayların və armenlərin mənşəyi”, Bakı, 2020.
13. Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994.
14. Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim Türklər və Ermənistan, Bakı, 1992.
15. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993.
16. Nazim Hüseynli, Lalə Məmmədova. Türk dillərinin genologiyası, Bakı, 2012.
17. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 1970.
18. Yazıçılar Klubu, 2013.
19. Gene D. Matlock. Ey insanlar siz hamınız türksünüz, 2015.

Göndərilib: 07.01.2022

Qəbul edilib: 07.02.2022